

Сања Пилиповић

Силван и његова култна заједница: рељеф узидан у Смедеревску тврђаву

Апстракт: У раду је проучаван вотивни рељеф са представом три божанства, данас узидан у Смедеревску тврђаву. Рељеф се налази на веома неприступачном месту, што отежава његово сагледавање. Потврђено је да је на левој страни рељефа приказан Силван и да се ради о панонском типу приказивања божанства. Идентификација друге две фигуре, највероватније Јупитера и Марса, отежана је тешком доступношћу рељефа. Указано је на најважније уметничке аналогије у суседним провинцијама Римског царства, а учињен је и покушај да се разуме карактер ове, колико је до данас познато, јединствене култне слике.

Кључне речи: вотивни рељеф, Силван, Јупитер, Марс, Горња Мезија, Доња Панонија, Смедерево, Виминацијум.

Један од значајнијих вотивних рељефа римске провинције Горње Мезије узидан је у средњовековну тврђаву у Смедереву, то јест у утврђени двор, резиденцију деспота Ђурђа Бранковића. Рељеф је узидан у прву кулу источног бедема, лево од југоисточног угла, и то у трећој четвртини њене висине. У литератури је познат као „рељеф Јупитера, Марса и Силвана“. Рељеф су први пут публиковали и протумачили Вулић, Ладек и Премерштајн давне 1931. године.¹ Након тога није привлачио већу пажњу научне јавности. Почетком XXI века рељеф

¹ Н. Вулић, Ф. Ладек и А. фон Премерштајн, „Антички споменици у Србији“, Споменик. Српска краљевска академија 39, Београд 1931, 66.

поново публикује С. Цветковић² у раду о античкој пластици узиданој у Смедеревску тврђаву и потом Б. Цветковић,³ разматрајући контекст античких рељефа у средњовековној уметности.

Рељеф је начињен од сивог кречњака и датује се у другу половину II века. С обзиром да је узидан веома високо у кулу, на неприступачном месту, тешко се може сагледати на адекватан начин. На рељефу су приказане три стојеће мушке фигуре, три божанства једно поред другог. У центру се налази наго божанство са скиптром (*sceptrum*) у левој руци. Не види се добро да ли је поред њега приказан орао, на шта указује Вулић.⁴ Лево се налази представа старијег божанства у туници са брадом и фригијском капом на глави, које у десној руци држи срп (*falx alboraria, falx putatoria*), а у левој грану бора. На десној страни рељефа је нага фигура; нажалост, не може се уочити да ли у рукама држи неке предмете и који су то предмети, ако их држи. Вулић претпоставља да у руци држи штит.⁵

У литератури постоје различити ставови поводом места настанка овог рељефа. Студије указују да су споменици узидани у Смедеревску тврђаву могли бити пореклом из Виминацијума (*Viminacium*), Маргума (*Margum*), самог Смедерева, то јест античке Винцеје (*Vinceia*) или места познатог као Ауреус Монс (*Aureus Mons*).⁶ Чини се највероватнијим, као што и Вулић указује, да ови споменици потичу из Виминацијума.⁷ С обзиром на чињеницу да су рушевине Виминацијума коришћене као мајдан грађевинског материјала за ову тврђаву, може се претпоставити да је и овај рељеф настао у Виминацијуму или његовој околини.⁸

Овај вотивни споменик, нажалост, није сачуван у целини. Сачувана је централна сцена са три божанства, која је оивичена стубом са леве стране. Стуб са десне стране није очуван, али се може претпоставити

2 С. Цветковић, „Античка пластика Смедеревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања“, *Смедеревски зборник 2*, Смедерево 2009, 35–36.

3 Б. Цветковић, „Античке спотије на зидинама смедеревског замка и града“, у: М. Спремић, *Пад српске деспотовине 1459. године*, Београд 2011, 401–402.

4 Н. Вулић, Ф. Ладек и А. фон Премерштајн, нав. дело, 66.

5 Н. Вулић, Ф. Ладек и А. фон Премерштајн, нав. дело, 66.

6 С. Пилиповић, *Мит и љубав. Представе на надгробним споменицима Горње Мезије*, Београд 2007, 76–77; С. Цветковић, нав. дело, нап. 30 са претходном библиографијом.

7 Н. Вулић, Ф. Ладек и А. фон Премерштајн, нав. дело, 66.

8 Велики број споменика је уништен када су током средњег века рушевине Виминацијума служиле као мајдан грађевинског материјала. V. Kondić, *Sepulkralni spomenici rimske provincije Gornje Mezije* (докторска дисертација), 1965, 268. С друге стране, требало би напоменути и да из Винцеје потиче једна група значајних споменика. С. Пилиповић, нав. дело, 76–77.

Сл. 1 Кула источног бедема Смедеревске тврђаве са узиданим рељефом. Фото: Андрија Пајић.

његово постојање. Изнад и испод рељефа се налазе два фриза, данас доста оштећена. На горњем фризу се може разазнати само попрсје једне особе на његовом централном делу, док је остатке рељефа на доњем фризу тешко протумачити. Централни рељеф који је са горње и доње стране уоквирен фризом карактеристичнији је за надгробне стеле него за вотивне споменике. Бројне су надгробне стеле из Виминацијума и околине на којима је централни рељеф оивичен са горње или доње стране, а понекад и са обе, рељефним фризом.⁹ Тешко је наћи такве аналогije на вотивним рељефима са Силваном,¹⁰ а самим тим и претпоставити изворни облик овог вотивног споменика и да ли је садржао и натпис.

Сагледавање фигура приказаних на рељефу је, као што је већ речено, отежано. С обзиром да се божанство приказано на левој страни рељефа види најјасније, чини се примереним пажњу посветити прво њему. Ради се о антропоморфној представи Силвана са уобичајеним атрибутима. Божанство је обучено у тунику са рукавима, на ногама има чизме, а на глави фригијску капу. Овај иконографски тип Силвана је новији од оног где је обучен у животињску кожу.¹¹ Силван у левој руци држи борову грану, која указује на његову дивљу природу и припадност шумама. У десној руци држи закривљени нож, срп (*falx alboraria, falx putatoria*), оруђе дрвосеча. Срп је једно од најважнијих пољопривредних оруђа (Ov., *Met.* 14, 628–631) које карактерише Силвана као *flacc data frondator* (Ov., *Met.* 14, 649) у његовој улози *inventor de la plantatio*. Не види се добро да ли је са његове десне стране приказан пас. Пас поред њега се може тумачити не само као *canis fidelis* већ и као *sumus custos* (CEpigr. 19, 2).¹² Фригијска капа, карактеристична за представе источњачких божанстава, неизоставни је атрибут Силвана у области Рајне и Дунава.¹³

Овај иконографски тип Силвана, познат у литератури као панонски тип, среће се на једној групи рељефа који највећим делом потичу из Аквинкума (*Aquincum*) у Јужној Панонији.¹⁴ Своје порекло има у

9 M. Mirković, *Viminacium et Margum. Inscriptions de la Mésie Supérieure II*, Beograd 1986, бр. 77, 106, 110, 179. Поред ових надгробних споменика, ту је и рељеф, такође узидан у Смедеревску тврђаву. С. Пилиповић, нав. дело, кат. 8.

10 На једном вотивном рељефу из Горње Германије, изнад Минерве, Вулкана и Меркура налази се фриз са попрсјима божанстава, од којих је данас сачувано само шест. W. Meier-Arendt, *Römische Steindenkmäler aus Frankfurt am Main. Auswahlkatalog*, Frankfurt am Main 1983, бр. 36.

11 A. Nagy, s.v. *Silvanus*, LIMC VII, 771.

12 A. Nagy, нав. дело, 771.

13 A. Nagy, нав. дело, 771.

14 О панонском типу Силвана видети LIMC VII, s. v. *Silvanus*, n. 69–76 (из Аквинкума: n. 69–72).

Сл. 2 Вотивни
рељеф узидан у
Смедеревску тврђаву.
Фото: Андрија Пајић.

италском Силвану, с том разликом што се италски Силван није често приказивао. Уобичајено, италски Силван је имао робусну фигуру и браду, био је крунисан бором, обучен у кожу јарца или хламидију са туником, и држао је нож и гране бора.¹⁵ На панонским представама Силван губи руралне карактеристике, што се дешава истовремено са променама кроз које пролазе његови поштоваоци. Многи од његових поштовалаца почињу да живе у градовима, те се постепено мењају и Силванове функције и он постаје заштитник куће и породице.¹⁶

Могло би се претпоставити и да је на смедеревском рељефу приказан Силван *Domesticus*. Ова идеја се заснива на теорији, већ истакнутој у научним студијама, како Силванови епитети на натписима *Domesticus* и *Silvester* указују на два комплетно различита аспекта овог божанства, што се може видети и у самој иконографији.¹⁷ Први тип Силвана је антропоморфни, такозвани панонски тип, понекад праћен епитетом *Domesticus*. Други тип је териоморфни, понекад праћен и епитетом *Silvester*.¹⁸ Потврде за овакву терорију налазе се на рељефима са посветом Силвану. Тако постоје два рељефа са панонским типом Силвана са

15 M. Verzàr-Bass, *Trieste – Raccolte dei Musei Civico di Storia Ed. arte e rilievi del propileo*. Vol. 1, Roma 2003, 127, нап. 129 са претходном библиографијом.

16 Lj. Perinić Muratović i H. Vulić, „Razmatranja o Silvanovom kultu u Panoniji povodom nalaza žrtvenika u Viknovcima“, *Prilozi* 26, 2010, 170.

17 D. Rendić-Miočević, „Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove ‘Panonsko-Iliričke’ kulturne zajednice“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 12–13, 1980, 113 s.

18 D. Rendić-Miočević, нав. дело, 1980, 105–132; D. Rendić-Miočević, „Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira. Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Delmata“, у: I. Mimica (ур.), *Iliri i antički svijet*, Split 1989, 461–506; Lj. Perinić Muratović i H. Vulić, нав. дело, 169–170.

посветом *Silvanus Domesticus*: један потиче из Аквинкума (*TitAq* I, 320) у Доњој Панонији, а други из Бригеција (*Brigetio*) у Горњој Панонији (*RIU* 2, 474). Нема познатих примера где је посвету Силвану са епите- том *Domesticus* пратио рељеф са териоморфним божанством. Са друге стране, постоје рељефи териоморфног Силвана: један је из Аквинку- ма са посветом *Silvanus Silvester* (*CIL* II, 3499),¹⁹ а други из утврђења *Aequinoctium* у Горњој Панонији са посветом божанствима *silvestri* (*CIL* III, 4534). Међутим, постоје и примери где је Силван *Silvester* при- казан као антропоморфан: један је из места Вишеград, северно од Бу- димпеште у Мађарској,²⁰ док су други из Дакије и Горње Германије.²¹ Рендић-Миочевић пример из Вишеграда објашњава као прелазни тип у иконографији Силвана²², што би се могло применити и на другим примерима. У литератури се овај тип представа назива и илирски тип и на њима божанство често држи копље или копља у руци, која се по- некад трансформишу у педум (*pedum*).²³ Копља могу да алудирају на представу ловца, војника или владара.²⁴

Представа Силвана на смедеревском рељефу је, колико је до да- нас познато, јединствена представа овог божанства у Горњој Мезији. Бројне су вотивне аре посвећене овом божанству; највећим делом по- тичу из подунавског лимеса и са Космаја.²⁵ Међутим, ликовне пред- ставе овог божанства нису познате.

Следеће божанство о коме ће бити речи приказано је у центру сме- деревског рељефа као нага стојећа фигура која у левој руци држи скип- тар. Могуће је да се поред његових ногу са леве стране налази орао, али то је тешко утврдити. Скиптар (*sceptrum*) у руци наог божанства, као и централна позиција божанства, могу да укажу да је приказан Ју-

19 G. Erdélyi, *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*, Budapest 1974, бр. 172; D. Rendić-Miočević, нав. дело, 1980, Т. 1/2; *TitAq* I, 341; M. Nagy, *Lapidarium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római Kőtár*, Budapest 2007, 142, бр. 158.

20 D. Rendić-Miočević, нав. дело, 114, 119.

21 Вотивне аре из Дакије потичу из Апулума (*CIL* III, 1155) и Напока (*AE* 1933, 20); за ару из Горње Германије видети: B. Steidl, *Walterbe Limes – Roms Grenze am Main, Obernburg am Main* 2008, 155, бр. 152.

22 D. Rendić-Miočević, нав. дело, 1980, 114, 119.

23 Илирски тип Силвана потиче из Паноније (бр. 77–79), Дакије (бр. 80–89) и Германије (бр. 90–92), *LIMC* VII, s. v. *Silvanus*, p. 767.

24 A. Nagy, нав. дело, 1994, p. 772.

25 В. Кондић, „Доњи Град – античко насеље“, *Археолошки преглед* 5, 1963, 79; *IMS* I, 22; *IMS* I, 108; А. Јовановић, П. Поп-Лазих и Д. Мркобрад, „Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја“, *Гласник Српског археолошког друштва* 8, 139–140; *IMS* I, 109; *IMS* II, 310; *IMS* II, 297; *IMS* II, 300.

Сл. 3 Вотивни
рељеф узидан у
Смедеревску тврђаву.
Фото: Милан Лазић за
Музеј у Смедереву.

питер, као што је и претпоставио Вулић.²⁶

Нажалост, не види се добро које атрибуте у рукама има трећа фигура представљена десно од Јупитера. Нејасно је да ли у левој руци држи штит или се ради о огртачу. Тешко је потврдити са сигурношћу Вулићеву атрибуцију да се ради о штиту.²⁷ С обзиром да је представа Силвана на овом рељефу идентификована са сигурношћу, важно је сагледати са којим божанствима се он приказивао. Нажалост, у околним провинцијама је тешко наћи аналогије за рељеф на коме су приказани заједно Силван, Јупитер и Марс. Силван се између Генија и Меркура налази на једном рељефу из Саварије (*Savaria*) у Горњој Панонији и са Дијаном и Аполоном на једном рељефу из Горње Германије.²⁸ На једном рељефу, данас у Британском музеју у Лондону, приказани су Јупитер, Пан и три нимфе стајаћих вода.²⁹ Ако би се прихватила Вулићева теза да су на рељефу приказани Јупитер, Силван и Марс, био би то један неуобичајен пример. Однос Силвана и Марса јесте комплексан. Још од Катона (*Agr.* 83) позната је једна молитва Марсу Силвану, али нема, колико је до данас познато, представâ где се ова два божанства појављују заједно.³⁰ Са друге стране, постоје посвете Јупитеру и Силвану, посебно у Доњој Панонији и Дакији, и нешто ређе у Доњој Мезији и Далмацији.³¹ На основу наведених примера тешко је са сигурношћу интерпретирати

26 Н. Вулић, Ф. Ладек и А. фон Премерштајн, нав. дело, 66.

27 Н. Вулић, Ф. Ладек и А. фон Премерштајн, нав. дело, 66.

28 *CSIR, Deutschland II*, 4, бр. 63.

29 *LIMC VII*, s. v. Zeus/Juppiter, бр. 241.

30 P. F. Dorsey, *The Cult of Silvanus: A Study in Roman Folk Religion*, Brill 1992, 21, 120 s.

31 Доња Панонија (*AE* 1994, 1430; *AE* 1994, 1406; *AE* 1966, 304), Дакија (*AE* 1976, 576; *CIL III*, 890), Доња Мезија (*AE* 1922, 70) и Далмација (*ILJug* 2003).

које је божанство приказано заједно са Јупитером и Силваном на овом рељефу. У складу са наведеним, могло би се закључити да је овај војивни рељеф подигнут Јупитеру, као врховном божанству, и Силвану *Domesticus*-у у циљу заштите куће и имовине. Силван се на овом рељефу поштовао у његовом италском облику, највероватније под утицајима који су долазили са војском из суседне Паноније. Уколико би трећа фигура на овом рељефу представљала Марса, онда је Силван приказан не само као заштитник дома, породице и имовине на периферији неког насеља већ и као *tutor finium*, заштитник граница на овим управо граничним подручјима Царства.³²

На крају би се могло закључити да је рељеф са три божанства, Силваном, Јупитером и можда Марсом, изузетан пример римске уметности, настале под утицајима који су долазили из суседне Паноније. Силван је овде поштован као *Domesticus*, највероватније као заштитник једног имања на периферији насеља, а можда и као чувар граница.

Белешка о аутору:

Др Сања Пилиповић, виши научни сарадник
Балканолошки институт САНУ
sanjapil@gmail.com

СКРАЋЕНИЦЕ НАСЛОВА У ЛИТЕРАТУРИ

AE - *L'Année épigraphique*, Paris.

CIL - *Corpus inscriptionum Latinarum*.

IMS - *Inscriptons de la Mésie Supérieure*, I, II, III/2, IV, VI, Beograd 1976–1995.

CSIR Deutschland II, 4 H.G. Frenz, *Denkmäler römischen Götterkultes aus Mainz und Umgebung*, Bonn 1992.

LIMC - *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae I–VIII*, 1–2, Zürich–München 1986–1997.

TitAq - Péter Kovács, Ádám Szabó (ed.), *Tituli Aquincenses I–II*, Budapest 2009, 2010.

32 Lj. Perinić Muratović i H. Vulić, нав. дело, 178.

ЛИТЕРАТУРА

- Verzàr-Bass Monika, *Trieste – Raccolte dei Musei Civico di Storia Ed. arte e relievi del propileo*. Vol. 1, Edizioni Quasar, Roma 2003.
- Вулић Никола, Ладек Фриц и Премерштајн Антон фон, „Антички споменици у Србији“, *Споменик. Српска краљевска академија* 39, Београд 1931.
- Dorsey Peter F., *The Cult of Silvanus: A Study in Roman Folk Religion*, Brill 1992.
- Erdélyi Gizella, *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*, Apollo Könyvtár 5, Budapest 1974.
- Јовановић Александар, Поп-Лазих Петар и Мркобрад Душан, „Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја“, *Гласник Српског археолошког друштва* 8, Београд 1992, 139–140.
- Кондић Владимир, „Доњи Град – античко насеље“, *Археолошки преглед* 5, Београд 1963, 79.
- Kondić Vladimir, *Sepulkralni spomenici rimske provincije Gornje Mezije* (докторска дисертација), Филозофски факултет, Универзитет у Београду 1965.
- Nagy Arpad, s. v. *Silvanus, LIMC VII*, Zürich–München 1994, 763–773.
- Nagy Mihály, *Lapidarium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római Kőtár*, Budapest 2007.
- Meier-Arendt Walter, *Römische Steindenkmäler aus Frankfurt am Main. Auswahlkatalog, Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Frankfurt am Main 1983.
- Mirković Miroslava, *Viminacium et Margum. Inscriptions de la Mésie Supérieure II*, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd 1986.
- Пилиповић Сања, *Мут и љубав. Представе на надгробним споменицима Горње Мезије*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2007.
- Steidl Bernd, *Walterbe Limes – Roms Grenze am Main*, Logo Verlag Erfurth, Obernburg am Main 2008.
- Цветковић Бранислав, „Античке сполије на зидинама смедеревског замка и града“, у: Спремић Момчило, *Пад српске деспотовине 1459. године*, зборник радова са научног скупа САНУ, САНУ, Београд 2011.
- Цветковић Снежана, „Античка пластика Смедеревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања“, *Смедеревски зборник* 2, Смедерево 2009, 29–44.
- Perinić Muratović Ljubica i Vulić Hrvoje, „Razmatranja o Silvanovom kultu u Panoniji povodom nalaza žrtvenika u Vinkovcima“, *Prilozi Instituta za istoriju u Zagrebu* 26, Zagreb 2010, 165–180.
- Rendić-Miočević Duje, „Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove 'Panonsko-Iliričke' kultne zajednice“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 12–13, Zagreb 1980, 105–132.
- Rendić-Miočević Duje, „Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira. Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Delmata“, у: Mimica Ivan (ур.), *Iliri i antički svijet*, Split, 1989, 461–506.

Summary

Sanja Pilipović

Silvan and its Cult Community: Relief Incorporated in the wall of the Smederevo Fortress

This paper describe exploration of votive relief incorporated in the wall of the Smederevo Fortress, which shows three deities. Relief is located in a hardly accessible place, which complicates its detailed review. Nevertheless, Vuljić's attribution that the relief shows Silvan and Jupiter, is confirmed. However, vague looks of relief and absence of known analogies hinder attribution of the third figure, probably Mars. The relief depicts Pannonian type of Silvan. The deity is anthropomorphic, fitted in a tunic with sleeves, on his feet are boots, and on his head a Frigian cap. Silvan in his left hand holds a pine branch, which points to his wild nature and affiliation to the forests. In the right hand he holds a curved knife, a sickle (*falx alboraria*, *falx putatoria*), the tool of the lumberjack, which characterizes Silvan as *flaccus frondator* (Ov., *Met.* 14, 649) in its role as *inventor de la plantatio*. Not quite visible, if it is a dog displayed to his right side. The dog next to him may be explained not only as *canis fidelis*, but as the *sumus custos* (CEpigr. 19, 2). Frigian cap, as characteristic of the representations of Eastern deities, makes an obligatory attribute of Silvans in the regions of the Rhine and the Danube rivers. One would assume that we are talking about Silvan *Domesticus*. This idea is based on the theory, already known in research studies, that Silvan's epithets on inscriptions – *Domesticus* and *Silvester* – points at the two completely different aspects of this deity, which can be seen in the iconography.

Study has shown that the Smederevo relief was dedicated to Jupiter as the Supreme God and to Silvan *Domesticus* in order to protect home and property. Silvan on this relief was respected in his Italic form, most likely, under the influences that came with the army from neighboring Pannonia. If the third figure on this relief truly would be Mars, then Silvan is not only shown as the defender of home, family, and property, on the outskirts of some settlement, but also as a *tutor finium* on these proper border areas of the Empire.

About the Author:

Dr. Sanja Pilipović, senior research associate, Institute for Balkan Studies, The Serbian Academy of Sciences and Arts
sanjapil@gmail.com